

ПЕТТЕ ПОСЛЕДНИ ГОДИНИ НА СТЕФАН ДУШАН

(Централната власт и феудалните групации во 1351—1355 г.)

Во историската литература, како што е познато, постојат не мал број иследувања посветени на проблемите на надворешно-политичката дејност и законодавните мерки на цар Стефан Душан¹⁾, па сепак во тие работи, што ги засегаат во помала или поголема мера прашањата за внатрешната историја и заемните односи на централна државна власт со разните преодни сталежи и групации на феудалната класа, сè уште не е доволно изучена внатрешната политичка положба на Српската држава на Неманиќи во последните години од управувањето на Душан која, несомнено, во многу зависела од воено-политичките успеси или неуспеси на Душановата влада.²⁾ Меѓутоа, неизученоста на сиот тој период (1351—1355) претставува пречка кон разјаснувањето на причините за толку брзото распаѓање на Српското царство, на неговите претпоставки и заемната врска со позицијата на разните феудални клики; со оглед на неизученоста на дадените проблеми во историографијата се среќаваат спорни ставови (на пример, за заемните односи на атонските манастири и Српското царство по победоносниот поход на Јован Кантакузин во 1350 г.)³⁾ или одамна застарени тврдења (особено за божемната смрт на Душан во времето на наредниот поход на Константинопол).⁴⁾

Не е тешко да се забележи дека ваквата состојба во иследувањата на внатрешната и дури надворешно-политичката историја на Српското царство во последните години од животот на Стефан Душан е во директна зависност од постоењето на изворите, имено, затоа, на пример, на петте страници од најсериозниот и фундаменталниот труд на К. Иречек што ги опишуваат настаните во тие пет години, најголем дел зазема изложувањето на перипетиите од

¹⁾ Види на пр.: К. Иречек. Историја Срба, т. I, Београд, 1952; Т. Д. Флоринский Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в., вып. 2, СПб, 1882; С. Новиковић. Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354. Београд, 1898; и др.

²⁾ Ова дошло до израз особено по походот на Кантакузин (1350).

³⁾ Сл. „Византийский временник“, т. XXIX, М., 1968, стр. 306.

⁴⁾ „История южных и западных славян“, МГУ, 1969, стр. 39.

борбата на двајцата византиски императори (Јован Кантакузин и Јован Палеолог), што секако, имало доста големо значење и за политиката на самиот Душан и за цврстината на неговата власт, особено — во јужните области од неговата огромна империја.⁵⁾ Уште повеќе, ние не само што не знаеме секогаш што правела владата на Душан, но понекогаш не можеме дури да претположиме каде, имено, се наоѓал „царот на Србите и Грците“ кој непрестајно ја обиколувал својата држава.⁶⁾

Па сепак, ако и не можеме да ги реконструираме за секој ден, во строг хронолошки редослед, внатрешно-политичките акции на централната власт во 1351—1355 година, во секој случај сметаме за наполно можно и неопходно да се обидеме некако (врз основа на зачуваните материјали) да ги набележиме и проследиме основните линии на заемните односи на Душановата влада и главните феудални сили (световната аристократија, црното и белото духовенство — т.е. најголемите манастири, патријархот и епископите, — а исто така и градскиот патрицијат). Нема сомнение дека постигнувањето на повеќе или помалку цврст сојуз и единство меѓу овие класни и политички сили претставувало значаен успех на Душан и неговите блиски и ги обезбедило натамошните опсежни завојувања (за сметка на Византија) и провозгласувањето на Српското царство, како и на самостојната српска патријаршија.

Во исто време, би било неисправно да се заборава за постојењето на определени (честопати — мошне остри) противречности внатре во владеечката феудална класа на Српско-грчката империја; за нив, меѓу другото, може да се суди и по одделните појави на сепаратистичките тенденции што се забележуваат дури во 40-те години на XIV в.⁷⁾ и по dostatно долгото балансирање на Душановата влада (во 1343—1346 г.) во барањата најприфатлива државно-правна формула за новиот облик на државата на Неманиќи (двоедино царство или персонална унија, различните видови титулатура на самиот Душан).⁸⁾ Имено, ние можеме да претполагаме дека српските световни феудалци не биле многу задоволни од дарешливоста и благонаклоноста на Душан кон атонските манастири и бившите византиски велможи, а порастот на богатството и влијанието на атонските монаси можел да ги беспокои исто така патријархот, епископите и монасите од стара Рашка; можно е

⁵⁾ Види: К. Јиречек. Историја Срба, т. I, стр. 230—236.

⁶⁾ М. А. Пурковић. Итнерар краља и цара Стефана Душана. — „Гласник Скопског научног друштва“, кн. XIX, 1938, стр. 241 (сп. „Arhivski vjesnik“, т. III, 1960, стр. 389).

⁷⁾ Подетално види во нашата статија „Феудалниот сепаратизам и политиката на Душан во 1342—1355 година“ („Историја“, год. IV, 1968, бр. 2).

⁸⁾ А. Соловјев. Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка. Скопље, 1928, стр. 70—75; А. Соловјев. Два прилога проучавању Душанове државе. — „Гласник Скопског научног друштва“, кн. II, 1927, стр. 43—44; Р. Марић. Студије из српске нумизматике. Београд, 1956, стр. 81—82.

истовремено да растело и незадоволството на градскиот (приморскиот) патрицијат кој бил отфрлен на заден план и не добил особени користи од Душановите завојувања на југ. По наше мислење, несомнено е исто така и постоењето внатре во политичкиот систем на Српското царство противречни надворешнополитички ориентации, на пример, на дел од населението од грчките области на враќање кон Византија, или кон обновување на самостојните кнежевства Епир и Тесалија, а сред населението од „старите“ Душанови поседи — засега приглушени стремежи кон откажување од нововведените и „незаконски“ царство и патријаршија, со враќање кон старосрпските кралски обичаи и дури кон потесен сојуз со католичкиот Запад. Најпосле, може да се претполага, дека сиве овие противречности и разнородни тенденции се надополнувале и од чисто династичко соперништво (пред сè — на Симеон, еднородниот брат на Душан).

Сосем е разбирливо, дека постоењето на сиве овие внатрешни антагонизми во средината на феудалната аристократија (световна и духовна), ги правело крајно несигурни и слаби позициите на централната влада при секој сериозен удар од страна на непријателските држави. Како што е познато, ова особено јасно се покажало во времето на походот на Јован Кантакузин (1350), кога не само дел од грчките феудалци и граѓани, туку и некои српски велможи и војводи (Хлапен и Толислав и др.) отворено го изневериле Душана. Токму затоа можеме наполно основано да одговориме на реторското прашање на Т. Д. Флорински, кој, преувеличувајќи ја цврстината на единственоста на Душановата империја, извикуваше: „Та поради што тој (Душан — Е. Н.) и можел да се плаши од Кантакузин во тоа време?“⁹⁾

Познавајќи ја сложеноста на сета внатрешна ситуација во Српското царство, можеме со полна увереност да определиме дека владата на Душан всушност морала мошне многу да се плаши од *војна на два фронта* (против Византија, од една страна и Босна и, можеби, исто така Унгарија), која можела да означува во исто време и внатрешна експлозија на феудалната анархија и меѓусебните размирици, слично како што се случи веднаш по смртта на Душан. Ова објаснување ги прави наполно разбирливи и нерешителноста и неувереноста на Душан кои мошне јасно се манифестираа во моментот на преговорите со Кантакузин, а исто така, на пример, во тоа што Душан, по зборовите на Кантакузин, дури ја откажал помошта на населението од својата престолнина — Скопје, кое се плашело од ударот на византиските и турските одреди на Јован Кантакузин.

Да ја разгледаме поподробно оваа интересна епизода од српско-византиската војна од 1350 година, што ја засегнавме во

⁹⁾ Т. Д. Флоринский. Южные славяне... вып. I, стр. III.

горенаведената статија¹⁰), зашто е таа необично важна и за карактеристиката на положбата во Српското царство по отстапувањето на Кантакузин и за оценката на Душановата политика во 1351 година. Самиот Кантакузин раскажува вака за предисторијата на верноподаничката депутација од жителите на Скопје и за нивните изјави за верност на Византија: „Тогаш Кралот (Душан — Е. Н.) тргна во поход против Пеоните (Унгарците — Е. Н.) и кога тој дозна за нападот на императорот (Кантакузин), макаршто имаше на располагање голема војска, не се реши да му даде отпор на императорот, туку сакаше, жртвувајќи сè, да го избегне бојот. Затоа тој, кога граѓаните на Скопје упатија кај него пратеници, соопштија за нападот на императорот и бараа помош, отпрвин им даде надеж дека ќе помогне ако ги нападнат ромеите (т.е. Византијците), кога пак се проширија многу пострашните вести за напредувањето на ромеите и варварите (т.е. Турците), тој отворено откажа да ги брани жителите на Скопје; тој им порача сами да се спасуваат како што можат, а самиот тој во постоечката ситуација божем не може да стигне кај нив. Тие пак (жителите на Скопје), — откога се посветуваа меѓу себе и решија дека би било крајно непромислено да им се спротивставуваат на оние, на кои не се осмелува да се спротивстави ни нивниот сопствен господар кој располага со толку голема војничка сила, — пристигнаа кај императорот и му го предадоа градот (Скопје) пред тој (градот) да може да биде опустошен и разурнат. Подоцна пак, — продолжува Кантакузин — кога веќе немаше страв (т.е. опасност од напад на Византијците — Е. Н.), Кралот (Душан) ги повика на одговорност и ги обвини за предавство, но тие лесно се ослободија од обвинението, бидејќи нивни посредник (застапник) беше месниот архиепископ, тогаш тој (архиепископот) реши дека тие во ништо не се виновни, зашто ако Кралот не сакал да помогне, а и ги наговорувал да се спасуваат самите, та тие го избрале разумното и во исто време спасувачкото за себе — да му се потчинат на најсилниот“.¹¹)

На тој начин, разгледаната од нас епизода за преминот на жителите на г. Скопје на страната на Кантакузин јасно ни покажува, дека веќе во тоа време, како резултат на византискиот напад соодносот на силите внатре во Српско-грчкото царство остро се изменил. Заедно со тоа наведениот извадок од „Историјата“ на Кантакузин ни дава претстава и за оние мерки што биле спроведени од Душановата влада за постигање на некаква рамнотежа и за тоа, како се однесувале кон тие мерки на централната власт влијателните политички сили, пред сè — православната црква.

Работата е во тоа што, несомнено, како прва таква мерка било совладувањето на сите отворени (било да се доброволни, или —

¹⁰) „Феудалниот сепаратизам...“ („Историја“, год. IV, 1968, бр. 2, стр. 74).

¹¹) Joannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV, vol. III, Bonnae, 1832, p. 134.

како жителите на Скопје — принудени) приврженици на признавањето на власта на Византија. Во тоа време, се разбира, започнале репресалиите против грчките велможи и граѓани, против некои српски феудалци (роднини или едномисленици на Хлапен и Толислав), против жителите на Скопје кои биле сомнителни или отворено поминале на страната на Кантакузин. Сепак при тоа е очигледно, дека веднаш (на пример, на судот по обвинението на депутацијата на г. Скопје за државно предавство) централната влада била принудена да се судри со забележлива противакција на дел од вишето духовенство од јужните области на царството (пред сè на архиепископот Скопски — очигледно, Јован). Овие претставници на вишето духовенство од Душановата „Романија“ — било од провизантиски симпатии, било од други причини, веројатно, не го одобрувале толку суровиот курс, кој се манифестираше во погубувањето, конфискациите, прогонството, судските процеси и лишувањата од привилегиите и сл., дури и се застапувале за обвинетите.

Сето тоа, природно, мошне многу ја усложнувало положбата на царската влада. Затоа, како што може да се смета, Душан бил принуден во таа нашата ситуација да се потпира пред сè на своите „стари“ поданици од средината на високото племство од „Српското кралство“ на неговиот син Урош (можно е, покрај тоа пред сè — на српските световни феудалци) и да ја менува својата политика по однос на црквата воопшто, а кон грчкиот клер од јужните области и кон атонските манастири посебно.

Во што наоѓала израз оваа нова позиција на Душан и неговите соработници, во какви мерки се манифестирала таа? По наше мислење, овде е потребно најпрвин да се каже за преместувањето на југ на надежни војводи и дворјани (на пример, во Охрид — Бранко Младеновиќ, веројатно исто така и кесарот Гргур,¹²⁾ како и на некојси Младен Владоевиќ кој порано имал поседи крај Призрен.¹³⁾ Понатаму, користејќи ги гореспоменатите противречности на световното и духовното благородништво, на српските и грчките феудалци, владата на Душан се потрудила да спроведе реорганизација на административниот и црковниот систем во целото царство, која од своја страна се дополнувала со прогонството на некои виши (грчки) претставници на духовенството, со отворената немилост кон атонските монаси.

За жал, за спроведеното во тоа време (по секоја веројатност, во 1351—1352 или 1351—1353 г.) преустројство на внатрешната структура на Српско-грчкото царство знаеме многу помалку одошто за односот на Неманиќи кон најкрупните манастири. Сепак и во дадениов случај ние можеме да направиме низа претпоставки засновани на површни, летимични споменувања од малиот број исто-

¹²⁾ Сп. во нашата статија „Феудалниот сепаратизам...“, стр. 70—71.

¹³⁾ С. Новаковиќ, Законски споменици српских држава средњега века. Београд, 1912, стр. 683—684.

риски извори од тоа време. Имено, се создава впечаток дека истовремено со црковната реорганизација (создавањето на нови митрополии и епархии)¹⁴⁾, била поместена на југ и внатрешната граница на Душановите поседи, т.е. границата меѓу кралството на Урош („земјата Српска“ или „Србље“) и самите императорски провинции („земјата Грчка“ или „Романија“).¹⁵⁾ Можеби имено така треба да се протолкува тој достоин за внимание факт, што предавањето од Душан и царица Елена на серскиот митрополит Јаков во доживотна сопственост на манастирчето Св. Никола на р. Пчиња (во близина на селото Кожле, јужно од Скопје) во крајот на 1352 или во текот на првите осум месеци од 1353 година (индикт шести), било потврдено од Урош, „кралот на сите Срби“.¹⁶⁾ Да одбележиме, дека претпоставката за припадноста на соодветниот посед Св. Никола (на Пчиња) кон „Српската земја“ веќе беше направена порано од А. В. Соловјев,¹⁷⁾ но сепак вредноста на овој заклучок остана непозната, можеби и на него самиот, бидејќи тој веднаш (и сосем правилно) докажува дека Скопската област ѝ припаѓала на Душановата „Романија“ и поради тоа паѓал во неразрешлива противречност. Ако А. В. Соловјев сметаше за можно да се реши оваа противречност со повикување на „невозможноста“ да се повлече точна граница меѓу „Српската земја“ и „Романија“,¹⁸⁾ што всушност, по наше мислење сепак не е точно (судејќи по Хиландарската грамота од 1348 г.), ние пак наоѓаме за поосновано друго објаснување на Урошевиот акт од 1352—1353 година.

По наше мислење, овој акт при споредбата со претходните грамоти на Душан (пред сè, со Хиландарската од 1348 г.) јасно покажува дека по настаните од 1350—1351 година Скопската област (вклучувајќи ги и земјите на долна Пчиња со манастирот Св. Никола под Кожле) веќе влегувала во составот на „Српската земја“ (Урошевиот феуд), а не на „Романија“ на самиот Душан. Ова проширување на Урошевото кралство за сметка на оние области што биле присоединети уште од Стефан Урош II Милутин и Стефан Урош III Дечански, се одразило и врз именувањето на синот и наследникот на Душан: во споменатите погоре дарбени грамоти на митрополитот Јаков (1352—1353) Урош ја носи титулата „крал на сите Срби“, „крал на сите српски земји“ и дури „крал на сите српски земји и поморски“,¹⁹⁾ додека порано (меѓу другото и во 1350 г.) тој имал многу поскромна титула — просто „крал“ или пак, најмногу, „крал српски“.²⁰⁾ Нам ни се чини дека и во дадениов

¹⁴⁾ Види на пр.: С. Димевски. Црковна историја на македонскиот народ. Скопје 1965, стр. 53—54.

¹⁵⁾ Сп. А. Соловјев. Законодавство... стр. 72—73.

¹⁶⁾ С. Новаковиќ. Законски споменици... стр. 705.

¹⁷⁾ А. Соловјев. Законодавство... стр. 73.

¹⁸⁾ Исто таму, стр. 73, заб. 2.

¹⁹⁾ С. Новаковиќ. Законски споменици... стр. 701, 702, 705.

²⁰⁾ Види на пр.: С. Новаковиќ. Законски... стр. 708 (в акте 1350 г.).

случај, како и воопшто во официјалната титулатура на Неманиќи во 40—50-те години од XIV век, промените на сиве овие достоинствени формули сведочат за не малку важните промени во политичкиот систем, во територијалните претензии итн., а сосем не за некакви случајни грешки на логотетите и препишувачите.²¹⁾

При тоа можеме да одбележиме, дека нашата претпоставка за мошне забележливото поместување (на југ) на границата на Урошевото кралство наоѓа потврда и при анализата на Лесновската грамота на Душан. Како што е познато, во текот на реорганизацијата на црковниот систем Душан создал нова, Лесновска (Злетовска) епархија која била потчинета на новосоздадената Скопска митрополија; резиденција на злетовскиот епископ станал Лесновскиот манастир (негов ктитор и покровител бил тогаш моќниот велмож, „великиот деспот“ Јован Оливер), кој добил од Душана поседеи во Штип и во областа Пијанец.²²⁾ Во историската литература оваа грамота, како и создавањето на новата Злетовска епархија, обично се датира со 1347 или 1347—1350 година, но сепак ваквото датирање, по наше мислење, не е во согласност со содржината на грамотата и со посочениот индикт. Така на пример, заклучниот дел од грамотата ја содржи следната многузначајна наредба: ако пак „се случи нешто со деспотот Оливер, и (ако) тој се огреси со какво и да е дело пред моето царство и престолот српски, или по него неговите деца се огрешат пред моето царство, та нека тие самите бидат казнети како што ќе најде за сходно светото мое царство, а епископијата на Св. Архангел (Злетовската — Е. Н.) нека биде слободна . . .“²³⁾ Самата пак грамота е датирана, секако, противречно (со оглед на лошо зачуваната нејзина копија) — годината на издавањето 6855 (т.е. 1347!), индиктот пак ⋅ ⚭ (буквата „зелу“, т.е. *шести* — со други зборови 1352—1353 г.).²⁴⁾ Од непознати причини С. Новаковиќ тврди дека овде е покажан индикт *трети*, (тој паѓа на 1350 г.) и затоа тој смета за можно соодветниот документ да е составен не во 1347, а во 1350 година.²⁵⁾

Сето тоа, како што ни се чини, дава доволно уверливи основи за датирањето на Лесновската грамота не со 1347—1350 година, туку имено со 1352—1353 година, кога положбата на Српско-грчкото царство станала крајно лабава и несигурна. Навистина, тешко да може да се мисли дека во периодот на најголемите успеси на Душан (1347—50) била неопходна отворена претпазливост од „многусаканиот властелин деспотот Оливер“, опсипан со секакви ми-

²¹⁾ Сп., на пр., во нашите работи: „Феудалниот сепаратизам. . .“, стр. 68, и „К вопросу о подлинности некоторых сербских грамот XIV в.“ (зб. „Славянское источниковедение“, М. 1965, стр. 121).

²²⁾ С. Новаковиќ. Законски. . . стр. 676—681; сп. С. Димевски. Црковна. . . стр. 53—54.

²³⁾ С. Новаковиќ. Законски. . . стр. 680.

²⁴⁾ Исто таму, стр. 681.

²⁵⁾ Исто таму, заб. I.

лости за „верно работење“ (служба), дека во тие години Душан би можел да се посомнева во Оливер за можни „огрешувања“ (т.е. предавство) . . . Напротив, токму по походот на Кантакузин и предавството на Хлапен, Толислав и други феудалци, Душан можел сериозно да се посомнева во верноста дури и на такви најблиски и најверни свои достоинственици, какви што биле деспотот Оливер и други велможи, кои биле познати по своите симпатии и „дамнешното пријателство“ со Кантакузин.²⁶⁾

На тој начин, освен уточнувањето на датировката на Лесновската грамота, по наше мислење можно е да се направат и други доста важни заклучоци и испитувања. Прво, со оглед на потчинувањето на Лесновската (Злетовската) епархија на Скопската митрополија можеме да зборуваме за проширување на Урошевото кралство („престолот српски“) не само за сметка на Скопската, туку и на Злетовската област; второ, со оглед на постоењето на некои претпоставки дека на тој начин во составот на „Српското кралство“ влегле исто така и Жеглигово, и Овче Поле, и Пијанец. Со други зборови, се наметнува заклучокот дека земјите на Урошевото кралство по 1351 година на левиот брег на Вардар се простирале барем до старата српско-византиска граница од 1321 или 1331 година.

Секако, многу потешко е да се суди што уште, освен горенаменуваните области, било дадено од Душан како резултат на извршеното од него прекројување на картата на административно-територијалната управа на Српско-грчката империја (по 1351 г.) на неговиот син Урош како „прилог“ кон неговото феудално кралство. Можно е, на пример, да се допушти дека кон Урош и неговите чиновници поминало и управувањето со Поречката и Кичевската област (ако, се разбира, се држиме за хипотезата за таквото обновување на поранешната граница од 1321 или 1331 г.), во исто време, од своја страна, не може да се отфрли и претпоставката дека јужната граница на феудалното кралство поминувала приближно од Струмица на Воден и натаму кон Касторија или Охрид. Во прилог на последново мислење како да зборува и споменатото од нас испраќање на српските феудалци (Бранко Младеновиќ, кесарот Гргур, Младен Владоевиќ и др.) во охридската област, што може да се протолкува како обично преместување на чиновниците *внатре* во една и иста административна поделба.

Најпосле, не помалку е приемлива и новата претпоставка за тоа, дека при изработката на внатрешната граница на Српско-грчкото царство (т.е. на јужната граница на кралството на Урош V) од централната влада, определена улога одиграле и материјалите од мировните преговори од 1350 г. со двајцата византиски императори (Јован Палеолог и Јован Кантакузин), посебно проектот на српско-византиската граница, кој и си останал на хартија. Во тој

²⁶⁾ Nicephori Gregorae Byzantina historia, vol. II, Bonnae, 1830, pp. 637—638.

случај не е тешко да се разбере, дека Душан и неговите соработници, знаејќи за конкретните византиски територијални претензии и за барањата за враќање на поранешните „ромејски“ земји, покренати за време на овие преговори, морале да се трудат сега (т.е. во 1351—1352 г.) во рамките на својата држава да ја сведат на минимум онаа официјално именувана како „грчка“ територија, која можела понатаму одново да стане објект на претензии од „законскиот“ император (Јован V Палеолог). По зборовите на Кантакузин, проектот на српско-византискиот мир од 1350 година предвидувал предавање на византиската влада на Акарнанија (Епир), Тесалија заедно со градовите Сервија, Верија, Водена (Едеса), натаму — Гинекокастр и Мигдонија (област меѓу Вардар и Струма), населените пунктови во басенот на Струма сè до Сер; погранични градови на Српското царство требале да станат Зихна, Сер, Мелник, Струмица и Касторија (да потсетиме, дека во тоа време Кантакузин веќе ги зазел Верија, Воден и низа други пунктови во приморска Тесалија).²⁷⁾

Сосем е можно, како резултат на таквото преустројство на воено-административниот систем на Душановата империја и значителното смалување на големината на Душановата „Романија“, да настанале определени промени и во положбата на Епир и Тесалија („деспотатот“), кои, несомнено и во 1348—1350 година зачувувале уште извесна издвоеност внатре во самото царство. Сега пак, по српско-византиската војна, тие исто така можеле да бидат во извесна мера потчинети на компетенцијата на Урошевиот кралски двор, но во својството на посебни области, со одделна управа (на Прељуб, деспот Јован Комнен Асен и можеби, на Симеон Неманиќ). На ваква мисла, меѓу другото, наведува интересната терминолошка тенденција, која се забележува, по наше мислење, во историските извори од втората половина на XIV век. Така на пример, нам ни се чини не малу важно тоа, што во повеста „За поставувањето на вториот патријарх на Србите кир-Сава“, непознатиот автор, раскажувајќи за настаните од 1371—1375 година, го применува терминот „грчки земји“ фактички само за означување на *поседите на деспот Јован Угљеша* (т.е. на југо-источна Македонија и со г. Сер), а не за означување исто така на Тесалија, Епир, Акарнанија.²⁸⁾ Како доказ за тоа служат зборовите за можното при соединување од Србите (по 1375 г.) на „грчките земји“, што, се разбира, не се однесувало на Епирското кнежевство на Тома Прељубовиќ и на Тесалиското царство на Јован Урош (Јоасаф), синот на Симеон.

²⁷⁾ Joannis Cantacuzeni. . . т. III, р. 155—156. Сп. Т. Д. Флоринский. Южные. . . вып. I, стр. 109.

²⁸⁾ Ѕ. Даничиќ. Животи краљева и архиепископа српских. Загреб, 1866, стр. 381, 383 (сп. Љ. Стојановиќ. Стари српски родослови и летописи. Београд, 1927, стр. 84—85).

Со ваквата претпоставка како да е во согласност и сведоштвото од Епирската хроника. Се покажува, дека деспот Никифор, откако ги зазел во 1356 година Тесалија и Епир, на големо свое чудење и огорченост видел оти таму „сите ромеи (т.е. грчки феудалци? — Е. Н.) се прогонети“ и лишени од своите наследни посеџи, а имено — „ромеите од Влахија (Тесалија — Е. Н.) — поради налетот на Србите, а (ромеите) на Етолија (т.е. Епир) — поради своеволието и тврдоглавоста на Албанците“.²⁹⁾ Макар што ние, природно, треба да ги земеме предвид полемичките преувеличувања на авторите на хрониките, сепак овие зборови, очигледно, треба да се признаат како достаточен точен опис на оние промени што се случиле во двете овие области, особено по походот на Кантакузин од 1350 година (репресалиите над византиското благородништво, превладувањето на српските и албанските феудалци на кои се потпираше Душановиот војвода — кесарот Прелјуб).

Сите овие гореизложени материјали, по наше мислење, дозволуваат да се смета дека по настаните од 1350—1351 година од централната влада било преземено мошне широко и радикално преустројство на сета политичка структура на Српско-грчкото царство, дел од кое била веќе не еднаш опишаната во литературата црковна реорганизација. Самата пак црковна реорганизација, како што се гледа (посебно од Лесновската грамота, разгледана од нас погоре), се одвивала многу подоцна одошто се докажува во литературата (т.е. во 1351—1353 г., а не во 1346—1347 или 1346—1350 г.) и ја имала за главна своја цел чистката сред вишето грчко духовенство, кое им се чинело сомнително и ненадежно на Душан и на неговиот верен помошник, патријархот (бившиот логотет) Јоаникиј. Како што нам ни се чини, токму на таа црковна реформа се однесуваат зборовите на непознатиот автор на краткото житие на патријархот Сава: „исто така тој (Душан — Е. Н.) по советот на овој (т.е. Јоаникиј) ги прогонува цариградските митрополити што беа во градовите и кои се наоѓаа под негова власт (на Душан), и настанува (тогаш) несреќка и омраза голема“, која се зголемувала уште и со свеченото отстранување, произнесено од константинополскиот патријарх Калист.³⁰⁾

Меѓу другото, зачувани се интересни податоци кои покажуваат дека во резултат на црковната реорганизација под удар се нашле не само неблагонадежните грчки митрополити и епископи („цариградските“, т.е. поставените уште од провозгласувањето на одделната српска патријаршија), туку и атонските манастири (пред сè — Хиландар, главниот манастир на династијата Неманиќи). Да потсетиме, дека веќе во една од статиите на Р. Груиќ беше уверливо докажан фактот за создавањето на новите епархии од Душан

²⁹⁾ Г. Дестунис. Историческое сказание инокa Комнина и инокa Прокла о разных деспотах Эпирских и о тиране Фоме Прелумбове Комнина, деспоте. СПб, 1858, стр. 7.

³⁰⁾ Ѕ. Даничиќ. Животи... стр. 381.

(Злетовската и Полошката) за сметка на хиландарските поседи — Хтетовска Богородица и Лесновскиот манастир, задужбини на деспот Оливер.³¹⁾ Сепак со тоа сосем не се исцрпува онаа штета (како во смисла на богатството, така и во смисла на влијателноста), што ја поднеле во тие години атонските монаси (и дури хиландарските), на кои порано (во 1345—1346) толку им ласкаше Душан.

Да го наведеме на пример, следниот извадок од таканарена други манастири на Света Гора (предимно — на Хиландар). Да еџь ведомо в то лето СωNθ (т.е. 1350—1351) индиктон д, како расипа намъ царъ сръпскы. хросоволе Стефанъ, али не могу бысть на добро и не приде до свои“.³²⁾ На тој начин, овој извадок зборува за немилоста на Душан кон Зографскиот манастир на кој тој му анулирал („расипа“ — уништил, овде — во правна смисла) шест хрисовула со разни подарувања (се содржи дури варијантата: θ хрисоволе, т.е. девет грамоти!). Се разбира, во дадениов случај би била оправдана недовербата кон овој не многу сигурен извор, бидејќи Зографскиот манастир е познат со своите фалсификати;³³⁾ но овде, како што ни се чини, е можно да се искористи ова еведоштво (секако, со разбирлива претпазливост) со оглед на мошне значајната датировка (1350—1351), отворената нељубезност на авторот-монах кој му го објаснува неуспехот на Душан (тоа што тој не се вратил кај своите, дома) само со неговиот непријателски однос кон привилегиите на Зограф. Уште повеќе, ние овде не гледаме јасна цел за фалсификација, бидејќи нешто порано (и под истата година: 1351 г., индикт IV) е раскажано за предавањето од „благочестивиот цар“ Душан на Зографскиот манастир две села — Крушево и Сотир (на Струма).³⁴⁾ Веројатно има многу повеќе основи да се смета за фалсификат имено ова соопштение за подарувањето на двете села, зашто обично цел на средновековните фалсификати било пронаоѓањето „права“ на овие или оние земјишни поседи, приходи и сл.

Со други зборови, нам сепак ни се чини можно со извесна доверба да се однесеме кон зборовите од „Сводниот хрисовул“ на Зограф, уште повеќе што тие наоѓаат доволна потврда во многу други оригинални извори од тоа време што се однесуваат, вистина, на други манастири на Света Гора (предимно — на Хиландар). Да се вратиме, имено, одново кон разгледуваната од нас грамота на Душан (со потврда од Урош) за предавањето на манастирчето Св.

³¹⁾ Р. М. Грујић. Полошко-Тетовска епархија и манастир Лешак. — „Гласник Скопског научног друштва“, кн. XII, 1933, стр. 67.

³²⁾ А. Соловјев и В. Мошин. Грчке повеље српских владара. Београд, 1936, стр. 373.

³³⁾ Сп. „Византийский временник“, т. XVII, СПб, 1911, стр. 403—405; и во нашата статија „К вопросу о подлинности некоторых болгарских грамот XIII—XIV вв.“ („Известия на Института за история“, т. 14—15, 1964, стр. 545—553).

³⁴⁾ А. Соловјев и В. Мошин. Грчке повеље... стр. 368—369.

Никола на Пчиња под Кожле на серскиот митрополит Јаков (1352—1353).³⁵⁾

Ова подарување на Јаков навистина во многу заслужува сконцентрирано внимание. Прво, како што веќе правилно одбележа Р. Груиќ, тоа значи дека положбата на Јаков (како што ќе забележиме и на Душановата влада) во тоа време во „грчките земји“ (т.е. во Серската област) станала толку лабилна, што верниот соработник на Душан се потрудил да се здобие со имот во поседите на „кралот на сите Срби“, а не во Сер или во близината на својата резиденција.³⁶⁾ Точно е по наше мислење и тоа, што Р. Груиќ го поврзува ова „преместување“ на Јаков на север (во Скопје или, можеби, дури во Призрен) со мошне силното дејство и влијание на отстранувањето на Душан од патријархот Калист (природно, пред сè — на грчкото население од овие места).

Сепак овде треба да се направи уште едно истражување. Работата е во тоа, што споменатото манастирче Св. Никола на Пчиња било не просто една од многуте задужбини на крал Милутин, или запустена црква, туку му припаѓал (од почетокот на XIV в.) на хиландарскиот пирг на Хрусија, т.е. на Хиландарскиот манастир.³⁷⁾ Според тоа и во дадениов случај „благочестивиот“, но разгневен цар Душан ги „расипа“ правата на Хиландарскиот пирг, предавајќи му го неговиот посед на својот сигурен помошник, на првиот настојник на својата сопствена задужбина — Архангеловиот манастир во близината на Призрен.

Меѓу другото, истудувањето на Душановата влада кон Хиландар му донело доста голема корист не само лично на Јаков Серски, туку и на Архангеловиот манастир, чијашто изградба, очигледно, била завршена имено во тие години (приближно во 1352 г.),³⁸⁾ веројатно со ова било сврзано и составувањето на Архангелската грамота, во што учествувал и Јаков Серски (по секоја веројатност, тогаш раководител на манастирот). За жал, точната дата на објавувањето на Архангелската грамота од Душан не е позната, бидејќи заклучниот дел од документот не е зачуван.³⁹⁾ Сепак нам ни се чини, дека за изучувањето на целокупната внатрешнополитичка ситуација и распоредот на феудалните сили на Српското царство во тоа време, како и за определувањето на приближната дата на

³⁵⁾ За овој имот види: Р. Груиќ. Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку. — „Гласник Скопског научног друштва“, кн. XIII, 1934, стр. 49—50.

³⁶⁾ Види исто таму, стр. 49.

³⁷⁾ С. Новаковиќ, Законски... стр. 477 („св. Николоу оу Коззли“).

³⁸⁾ См. Р. Груиќ: Откопавање Светих Арханџела код Призрена. — „Гласник Скопског научног друштва“, кн. III, 1928, стр. 248; С. Ненадовиќ. Душанова задужбина. Манастир светих Арханџела код Призрена. Београд, 1967, стр. 6.

³⁹⁾ Затоа во литературата се посочуваат различни датировки (1348, 1349, 1348—1353, 1346—1353 или 1346—1354 гг.); види го нашата статија („Ученые записки Института славяноведения“, т. XXIV, 1962, стр. 279, заб. 107), сп. В. Мошин. Акти из светогорских архива. — „Споменик СКА“, ХСІ (70), 1939, стр. 244.

оваа грамота можат да бидат мошне корисни оние спомнувања во Архангелската грамота за бившите хиландарски поседи, на кои веќе укажа А. В. Соловјев.⁴⁰⁾

Всушност во Архангелската грамота во бројот на другите поседи од Душановата задужбина фигурираат неколку населби (Кориша, Скоробишта, можно е уште и Враники),⁴¹⁾ што биле именувани порано во грамотите на Хиландар како негови законски имоти. Овој факт, по наше мислење, не треба да се протолкува од формално-правна гледна точка (како „судир на правото“, судир на правни решенија), како што прави А. В. Соловјев; дотолку понеправилно е да се мисли дека станува збор за две истовремени подарувања на овие населби (во 1348) на два феудални земјосопственика — манастири. Напротив, знаејќи ја целата ситуација во тоа време ние сега можеме да тврдиме дека во дадениов случај било извршено предавање на некои хиландарски поседи на Душановата задужбина — на Архангеловиот манастир. Нема сомнение, дека ваквото предавање на хиландарските поседи на друг духовен земјосопственик можело да се случи само по изменувањето на српско-византиската граница во 1350 година и отворената Душанова немилост спрема атонските монаси.⁴²⁾ Нам ни се чини дека, имено, затоа може да се допушти претпоставката оти Архангелската грамота била објавена во 1351—1352/1353 година, после откога Српското царство го загубува Атон и некои реони на Македонија и по извршената од Душановата влада прераспределба на земјишната сопственост (на пример за сметка на Хиландар и во корист на другите српски манастири и на световната аристократија). Најпосле, во врска со ова може уште да се одбележи (како аргумент во прилог на оваа наша претпоставка), дека Хиландар тешко би можел да чека враќање на одземените од него населби цели седум години (1348—1355), ако тогаш бил наклонет кон него Душан.

Гореспоменатата гледна точка за прераспределбата на земјите во периодот на „царскиот гнев“ и немилоста на централната власт спрема атонските манастири (т.е. приближно во 1351—1353 г.), наоѓа целосна потврда и во објавените од Душан за Хиландар (во 1355 г.) грамоти, кои сведочат за новата промена на црковната политика на Душан (во 1354 г.) и за желбата одново да го има за сигурна потпора атонското монаштво и грчкото духовенство од јужните области (по секоја веројатност, за да се здобие со укинување на отстранувањето изречено од византискиот патријарх).⁴³⁾

⁴⁰⁾ А. В. Соловјев, Два прилога... стр. 33.

⁴¹⁾ За с. Враники види: С. Новаковић. Законски споменици... стр. 421 и др. (сп. стр. 688); Р. Ивановић. Властелинство манастира Арханџела код Призрена. — „Историски часопис“, кн. VIII, 1959, стр. 216 (Нам ни се чини неуверлива тезата на Ивадовиќ дека овие две села Враники не се исти; хиландарското с. Враники исто така се наоѓало во Метоксија и неговите меѓи не се точно определени во грамотите на Неманиќи).

⁴²⁾ Види во вашата статија: „Византискиот временник“, т. XXV, 1964, стр. 233.

⁴³⁾ Б. Даничић. Животи... стр. 381 (За „покајувањето“ на Душан).

Имено, во 1355 година хиландарскиот игумен Доротеј морал да му се жали на Душан во врска со „земјата Карбинска — дека нејзината црква (т.е. манастирот — Е. Н.) ја има во хрисовулот, а сега не ја држи“, бидејќи владата во с. Карбинци населила група државни селани или ситни феудалци (селски чувари — „бџи царства ми“) ⁴⁴⁾. Користејќи го отвореното истудување на Душан кон Хиландар и во другите области од царството световната аристократија и државните селани започнале постепено „офанзива“ на хиландарските имоти, заземајќи дел од земјите и сл. ⁴⁵⁾

Резимирајќи ги резултатите од разгледувањето на сите овие податоци зачувани во изворите од тоа време, можеме во општи црти да ги набележиме следните етапи и карактеристични појави од заемните односи на централната власт и феудалните групации и преодни сталежи во последните години од управувањето на Душан, спроти распаѓањето на Српско-грчкото царство.

Походот на Кантакузин и нападот на Византија предизвикале забележливи промени во внатрешнополитичката положба на Душановата држава, засилувајќи ги сепаратистичките и провизантиските тенденции (особено во јужните нејзини краишта). Ова, како што може да се заклучи, предизвикало промена во административното и црковното устројство, како и стремеж на централната влада да се потпира пред сè на световната српска аристократија и на градскиот патрицијат. Новиот курс на Душановата влада закономерно водел (приближно во 1351—1353 г.) кон прераспределба на земјишните поседе (меѓу другото, за сметка на имотите на атонските манастири), а во надворешнополитичката област — кон обидите за спогодба со папската курија, кон извесни проекти за црковна унија со Рим. Но од своја страна, таквиот владин курс не довел до зацврстување на целосно расклатената зграда на Српско-грчката империја и, како што изгледа, веќе во 1354 г. централната влада била принудена да се врати на старата политика на обилни подарувања на атонското и другото духовенство, за да си обезбеди пат кон намалување на затегнатоста во односите со Византија (веројатно при тоа доста голема улога одиграла и консолидацијата на императорската власт на Јован Палеолог и абдикацијата на Јован Кантакузин) и со самото тоа да си обезбеди можност за активен настап во политиката на запад (против унгарскиот крал — во Далмација). Сепак таквиот остер пресврт, веројатно, и покрај тоа не ја добил подршката од најголемиот број феудални групации (предимно — од световната аристократија) и ова на крајот на краиштата го условило толку брзото распаѓање на Српското царство веќе набргу по смртта на Душан.

(Превел од руски Ефтим Кафециски)

⁴⁴⁾ А. В. Соловјев. БѢЦИ у Душановој повељи г. 1355. — „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, кн. VI, 1926, стр. 190.

⁴⁵⁾ Види на пр.: А. Соловјев. Два прилога... стр. 32; С. Новаковић. Законски споменици... стр. 429—430.